

ОЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

140

«А. Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің көшбасшысы»
атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

30 қараша, 2012 жыл

Алматы қаласы

Қошқарбаева А., Райханова Л. Сөзжасамдық тізбек	137
Құралов М. Тілдік қабаттар арасындағы интеркаляция құбылысы	141
Лаулабекова Р. Қазақтың кара өлеңіндегі «қара» түсінің танымдық мәні	145
Мендешев А.А. Нұрталова А.Ө. Жүректен шыққан асыл сөз	149
Нұрталова А.А. Ахмет Байтұрсынұов – поэт, учёный, тюрколог	154
Нұрталова Д. Исламшәйтұлы	157
Омар Б. Тіл-сұрау – қазақ тіл білімінің негізі	160
Омарова Б.А. Сөзге есімдіктерінен болған бастауыштар	164
Өзбекбаева Р.К. Ахмет Байтұрсынұлының терминология саласын қалыптастыруға қосқан үлесі	168
Өтетісова Г. Ж. Қазақ тіліндегі функционалды грамматиканың зерттелу жағы	173
Рысбай Б. Тілдік қабаттар және оларды анықтаудың мәселелері	176
Сапаева Г. Қазақ поэзиясындағы домбыра бейнесі	181
Сейлімханова Т. Ахмет Байтұрсынұов шешендік сөздердің жанры туралы ..	184
Салташбекова Г. Байтұрсынұлы – қазақ тілін дамытудың көшбасшысы	190
Талсықбаева Б. Үстеу сөзжасамындағы көсемше тұлғалы етістіктердің ұжымдық қызметі	192
Үмбеталиева С. Уақыт пен кеңестік ұғымының бірі – темпоралдылық	198
Шалабай Б. Сөйлеудегі жақсылық және қатысымдағы мәнінің кейбір аспектілері туралы	201
Шығайбаев А. Қазақ тіліндегі модальдік категориясы жайында	204
Шығайбаева А.К., Нұрталова А.Ө. А. Байтұрсынұов ұсынған терминдердің мәні	207
Мухомбетов С. Түркілік поэзиясының тілі	214

II СЕКЦИЯ

Аманжол Ж.Р. Инновационные методы преподавания русского языка	219
Атығалиева А.К. Шетел тілі сабағында ақпараттық технологияны қолданудың тиімділігі	223
Әбілқайыр Ж. Өзге тілді дәрісханаларда грамматикалық заңдылықтарды меңгертуге отырып тілді үйретудің тиімділігі	225
Әзіретов М.Ж. Қазақ тілін мамандыққа қарай оқытудың кейбір тәсілдері ..	227
Батығалиева С.Н. Профессиональная мобильность в контексте языкового обучения в вузе	230
Дәрменқұлова Р. Н., Рахымбаева А.Т. Мемлекеттік тілді меңгертуде студенттерді кәсіби құзіреттілікке баулу – заман талабы	233
Жантілеуова Г.Қ. Шетел тілі сабағында оқушылардың бойында әлеуметтік-мәдени құзырлылықты қалыптастыруға қойылатын талаптар	236
Имаханбет Р.С., Уралова З.И. Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасын жетілдіретін оқыту үдерісінде қолданудың маңызы	241
Иманқұлова С.М. Ахмет Байтұрсынұлы және тілді меңгертудегі берік қатынастар	246

Исаева Ж.Т., Тәттібаева А.Е. Медицина мамандықтары бойынша мемлекеттік тілді игерту жүйесін жетілдірудегі құзыреттілік мәселелері	249
Көкхөзеева М.Б., Нұржігітұова Г.А. Мемлекеттік тілді мамандықпен байланыстыра оқыту	255
Қасым Балқия. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ тілін оқыту әдістемесі ..	257
Қасым Б., Тұлқиева Б. Кәсіби бағдарлы қазақ тілін оқытудағы жаңа технологиялар	261
Қастеева Т.Б., Тұңғышбаева Г.Ж. Студенттерді кәсіби бағытта оқыту	266
Қоянбекова С., Бариева Г. Мемлекеттік тілді кәсіби бағдарлы оқытуда мультимедиа технологиясын қолданудың өзектілігі	269
Қоянбекова С. Кәсіби білім беру: қазақ тілін оқытудың интерактивтік әдістер жүйесі	273
Мұстафина М. Жаңа әдіс-тәсілдерді тиімді қолдану жолдары	278
Наралиева Р. Оқытудың заманауи әдістемесін қалыптастырудың инновациялық технологиясы	282
Нурiev М.А., Саметова Ж.Ш. Ахмет Байтұрсынұов – интеллектуалды ұлт қалыптастыру мектебінің негізін салушы	287
Оспанқұлова Ш. А. Қазақ тілінде категориялық жағдаяттың зерттелуі	290
Рамазанова Ш.Ә. Мәтінді меңгерту мүмкіндіктері	292
Таттибаева А., Исаева Ж.С. Мамандыққа қатысты терминдер мен мәтін тақырыбының тілдік орта ерекшелігіне сай қажеттілігін анықтау	294
Тоғысбаева Б. Шетел тілін меңгеруде мәдениетаралық компетенцияны қалыптастырудың маңызы мен тиімділігі	299
Төлеева Н. Аударма ісі жөнінде: бүгінгі хал-ахуалы, үрдісі және болашағы	303
Түсіпқалиева Р. Студенттердің сөйлеу әдептілігін қалыптастырудың тиімді жолдары	307
Тұрарова Х. Оқу үрдісінде жаңа технологияларды тиімді пайдалану	310
Тымболова А.О. Тілді жүйелі оқытуды ұйымдастырудың жолдары	314

инверсия құбылысын байқауға болады. Мұндай жағдайда сілтеу есімдіктері өзінің баяндауышымен орын ауыстырып, ой еклінің өзіне қарай тартады. Сөйтіп, сөйлемде олар ерекше стильдік қызмет атқарады. Мысалы: *Ұнар ма бұл? Әзір бізмен (Қ.Аманжолов). Қандай заман бұл өзі! (С.Бақбергенев). Не үзілді-кесілді тоқтат демейді, не бетінен жарылқасын, баса бер демейді бұлар (Ғ.Мүсірепов)* деген сөйлемдерден нөлдік, көптік тұлғадағы және күрделі күйіндегі бұл есімдігін байқаймыз. Олар есімді және етістікті баяндауыштармен орын ауыстырып, сөйлем соңында субъектілік қызмет атқарып тұр.

Қорыта келе, сілтеу есімдіктерін бастауыш қызметінде өнімді жұмсалатындар қатарына жатқызуға болады. *Бұл, сол, осы, ол, анау, мынау* есімдіктері әртүрлі дәрежеде қимыл иесі қызметін атқарады. Атау тұлғалы сілтеу есімдігінің бастауыш қызметінде жиі ұшырайтындары – *бұл, мынау* есімдіктері. *Осы* есімдігі нөлдік тұлғада ешқашан бастауыш бола алмайды, ол тек тәуелденіп барып заттық мағынаға ие болады. Сонымен, сілтеу есімдікті бастауыштардың тілдік ерекшеліктерін төмендегідей сараптауға болар еді: а) сілтеу есімдіктері нөлдік, көптік және тәуелдік тұлғада дара бастауыш жасайды; ә) сілтеу есімдіктері шылау, сан есім және есімдіктермен тіркесе отырып, күрделі бастауыш жасайды; б) сілтеу есімдікті бастауыштар есімді және етістікті баяндауыштармен синтаксистік байланысқа енеді; в) сілтеу есімдікті бастауыштардың да алдын ала ескертілген заттар мен құбылыстарды көзбен көріп тұрған кезде қолданылатын ерекшеліктері бар; г) сілтеу есімдікті бастауыштарға инверсия құбылысы тән.

Пайдаланған әдебиет

1. Ибатов А. Қазақ тіліндегі есімдіктер. Алматы: 1961, 27-б, 14-б.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы: 1992, 267-б.
3. Қараев М. Қазақ тілі. Фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. Алматы: 1993, 166-б.
4. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. А.: 1992, 102б.
5. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. А.: 2010, 440-б.
6. Санжеев Г.Д. Грамматика бурят-монгольского языка, М.: 1941г.

Резюме

В этой статье автор рассматривает подлежащие образованные от указательных местоимений в казахском языке.

In this article the author considers to be educated on indicator pronouns in the Kazakh language.

ӨМІРБЕКОВА РОЗА ҚАЛДЫБЕКҚЫЗЫ

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ТЕРМИНОЛОГИЯ САЛАСЫН КАЛЫПТАСТЫРУҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Қазақ тіл білімінің, оның ішінде ғылыми терминологияның қалыптасуы мен дамуы туралы сөз қозғағанда ғұламаларымыздың қатарына кіретін

ұлттымыздың ең ардақты ұлдарының бірі - Ахмет Байтұрсынұлының есімін атамай өте алмаймыз. Ол солай болуға тиіс те. Оның себебі – ұлттық терминологияны қалыптастырудың ғалым еңбектерінен басталатындығында. А. Байтұрсынұлының қазақ терминологиясының қалыптастырудағы ролі туралы сөз етпес бұрын алдымен терминология терминінің өзіне тоқтала кетудің артықшылығы жоқ. Себебі терминология сөзі көп мағыналы термин. Тілші ғалымдар оның бес түрлі мағынасын көрсетіп жүр. Олардың ішінен әбден орныққан негізі үш мағынасын бөліп алуға болады. Біріншісі белгілі бір ғылым саласындағы (есімдіктану терминологиясы, химия терминологиясы т.б.) терминдердің жиынтығы, екіншісі - тілдегі бүкіл термин сөздердің (немесе көлемі белгісіз көптеген терминдердің жиынтығы; үшіншісі - жалпы терминологиялық ілім. Яғни, зерттеу нысаны логика, философия, онтология, классология, информатика тіл білімі ғылымдары тұрғысынан қарастырылатын ғылым саласы. Бұл ғылым *терминтану (терминоведение)* деп те аталған. Кез келген ғылымды оқып білу, меңгеру немесе оны өзгелерге үйрету сол ғылым саласында қолданатын арнаулы ұғым атауларышсыз мүмкін емес. Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ғалым ретінде. А. Байтұрсынұлы осы ғылым саласындағы негізгі ұғымдарды және олардың өзара байланысын анықтап, яғни қазақ тілінің табиғатын көрсететін ұғымдар жүйесін түзумен қатар, сол ғылыми ұғымдардың атауларын да жасаған. Ғылыми ұғымдарға ат қою оңай ғылым емес. Ол – үлкен талғампаздықты, тілді шебер пайдалана білуді қажет ететін шығармашылық процесс. Онымен қоса, арнаулы ұғымдарға ат қою кезінде ұғымдар жүйесінің өзіндік ерекшеліктерін міндетті түрде ескеру қажет. Атаудың ықшам болуы, бірмағыналылығы және ұғым мазмұнын қамтуы тағы бар. Осындай талаптарды мұлтіксіз орындаудың жиынтығы терминдерді ана тілінде жасаудан гөрі көп жағдайда оны ұғымдар жүйесінің ерекшеліктерін ескере отырып жасалған өзге тілдерден дайын қалпында ала салуға (яғни жасауға емес, қабылдауға) мәжбүр ететін себептердің бірі

Бұл тұрғыдан келгенде, ғалым қазақ тілін термин шығармашылығында пайдаланудың жарқын үлгісін көрсеткен. А. Байтұрсынұлының 1912 жылы Орынборда жарық көрген «Оқу құралын» (қазақша әліпше) өзінен бұрын *дыбыс, нүкте, дауысты дыбыстар, жарты дауысты дыбыс, дәйекшіл жіңішкелік белгісі, хәрпін әріп*) сияқты терминдерді ұшыратуға болады. Ал 1914-1915 жылдары және одан кейінгі жылдары 1928 жылға дейін бірнеше дүркін басылып тұрған «Тіл - құрал» оқулықтарында (қазақ тілінің сарфы) ден қалыптасып, бүгінгі күнге дейін қолданылып жүрген және қолданыла беруге тиіс *зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, қосымша, жалғау, жұрнақ* сияқты жүздеген терминдердің терминге қойылатын талаптарға жауап беретіндігін дәлелдеп жату артық, өйткені олар кезінде арнайы шеттетілгендігіне қарамастан тұрақты қолданылатын дәрежеге жетті.

Ғалым Ө. Айтбайұлы А. Байтұрсынұлының "Оқу құралы" еңбегін саралай келіп, мынадай пікір айтады: «Қазақ тіл білімінің қалыптасуында айрықша роль атқарған бұл еңбектерді саралағанда, жалпы лингвистика ғылымының өрістеуіне даңғыл жол ашқан термин жасау мәселесін тіпті де аттап өте алмаймыз. Әлгіндей оқулықтар түзу барысында Ахаң әрбір ұғым, түсінік, зат, сөздерге, әсіресе, грамматикалық категориялардың бас-басына

қазақша термин береді. Сол кезеңде жасалып, қазір мүлде қалыптасып тұрақтаған зат есім, сын есім, етістік, бастауыш, баяндауыш, пысықтауыш, дыбыс, әріп, қағида, емле т.б. толып жатқан терминдер - тіл ғылымындағы зор елес» [1.58-59]. Тіл білімінде қолданылатын орыс және халықаралық терминдерді басқа ғылымдар саласындағыдай қалай болса солай ала салмай, оқырман көпшілікке түсінікті болу үшін оларды жүйелі түрде қазақ тілінің өзіне тән байырғы сөздер негізінде тыңнан жасауға ғалым көп күш салған.

Қазақ тілін зерттеуші ғалым Рабиға Сыздықова былайша пікір білдіреді: «Қазақ тілін талдап-тануда Байтұрсыновтың еңбегін және бір тұрғыдан ерекше атау керек: ол - термин жасаудағы іс-әрекеті; Ғалым қазақ тілі, фонетикасы мен грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша термин ұсынды. Осы қолданылып жүрген *зат есім, сын есім, есімдік, етістік, үстеу, шылау, бастауыш, баяндауыш, сөйлем, қаратпа сөз, қыстырма сөз, леп белгісі, сұрау белгісі* деген т.т. сан алуан лингвистикалық терминдердің баршасы Ахмет Байтұрсыновтікі. Бұлардың барлығы дерлік қазақ сөзінің не байырғы мағынасын жаңғырту (өзгерту) не жаңа тұлғадағы сөз жасау арқылы дүниеге келген атаулар көбі жасанды сөздер». Сонымен қатар А. Байтұрсыновтың интернационалдық терминдерден де мүлде бас тартпағандығын да айту керек. Мысалы 1912 жылдың өзінде «Айқаптың» беттеріндегі мақалаларындағы *"грамматика, фонетика, морфология* деген халықаралық сөздерді қолданған. Мысалы оның қаламынан шыққан мақалаларда *проект, дума, депутат, фракция, доктор, фельдшер, микроб, флот, корпус, батарея, шрапнель, солдат, пулемет, завод, телефон, телеграмм* деген сөздерді кездестіреміз... А. Байтұрсыновтың термин жасаудағы «қазақшылығының» негізі бар екендігін көреміз, ұстаған принципін: дұрыс екендігін танитымыз» [14, 21-22].

Қазақ тілімен туыстас түркі тілдерінде терминология проблемасы белгілі бір жүйеге түспей, үйлесім таппай жатқан кездерінде А. Байтұрсыновтың жаңашыл әрекеті түркологияда ерекше түскен еді. Оның байырғы да қазақ сөздер негізінде жасаған қарапайым халыққа түсінікті терминдері о баста жеке мақалаларында кейінірек «Оқу құралы», «Тіл - құрал» деп аталатын (I. Фонетика - «дыбыс жүйесі», II. Морфология - «сөз жүйесі», III. Синтаксис «сөйлем жүйесі»); «Тіл жұмсар» («Қолданбалы грамматика») аталатын еңбектерінде кеңінен қолданыла бастайды. Мәселен, *дыбыс дауыссыз дыбыс, жарты дауысты дыбыс, қатаң дыбыс, ұяң дыбыс, буын, сөз аяғы, сөз басы, қос сөз, туынды сөз, тұлға, түбір, жалғау, жұрнақ, қосымша, септіктер: атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес; зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етіс үстеу, шылау, демеу*, т.б. жүздеген лингвистикалық терминдердің қазақ тіл білімінде А. Байтұрсыновтың есімімен байланысты айтылады. [15,9].

Ғалымның осындай тұтас терминдер жүйесін қалыптастыруының қазақ тіл білімінің терминологиясын жасаушы екендігінің дәлелі бола алады. Осы жайында ф.ғ.к. А. С. Мұхтарова былай дейді: «А. Байтұрсынов қазақ тіл білімінің терминін де жасаған адам. Ол грамматикада қолданған терминдердің күні бүгінге шейін қолданылып келе жатқандарын тек атап өтейік: сөз, дыбыс, дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс, ұяң дыбыс, қатаң дыбыс, жінішке сөз, жуан

сөз, буын, тасымал, қосымша, жалғау, жұрнақ, септік жалғау, көптік жалғау, тәуелдік жалғау, жіктеу, жекеше, көпше, сөз тұлғалары, түбір, туынды сөз атауыш сөз, зат есім, сын есім, жай шырай талғаулы шырай, таңдаулы шырай, сан есім, жіктеу есімдігі, сілтеу есімдігі, сұрау есімдігі, етістік, болымды, болымсыз, көсемше/үнемді, үнемсіз/, есімше, тұйық, сабақты, салт етіс, ортақ етіс, өздік етіс, ырықсыз етіс, ашық рай, осы шақ, өткен шақ, одағай, демеу, жалғаулық, сөйлем, сөйлеу, жалаң сөйлем, жайылма сөйлем, болымды сөйлем, болымсыз сөйлем, толымды сөйлем, лепті сөйлем, бастауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш, қыстырма сөз, қаратпа сөз, құрмалас сөйлем, басынқы сөйлем, бағынышқы сөйлем, сызықша, нүкте, үтір, қос нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі, көп нүкте, жақша т.б.

Ахмет Байтұрсыновтың тұлғашы рет осынша терминдерді жасап, оны қазақ тіл біліміне кіргізуі зор еңбек. Ал оларды дәл, нақты, дұрыс тауып, қолданғанын өмір, уақыт сыны дәлелдеп отыр. Оны осы терминдердің күні бүгінге дейін қолданылып жүргенінен, ғылымда әбден қалыптасып, өзіндік орын алғанынан көруге болады» [16, 313]. А. Байтұрсыновтың қазақ тіл білімінің ғана емес әдебиеттану ғылымының да негізін қалаушы екендігі мойындылған шындық. 1923 жылы ғалымның мерейтойына арналған мақаласында М. Әуезов «Жаңа өсіп келе жатқан қазақ әдебиеті Ахаңды өзінің басшысы санайды», - деген болса, әдебиетші ғалым Р. Нұрғалиев оның «Әдебиет танытқышы» туралы айта келіп, «...қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты терминдері мен теориялары түп-түгел осы кітапта қалыптастырылған» - деп әділ көрсетеді [17, 13]. Сонымен, екіншіден, қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салған, тұлғашы әдебиет теориясын жазған ғалым осы ғылым саласының ғылыми терминологиясын да жасаған. Терминдеуші ұғымдарды дәл білдіретін жүздеген әдебиеттану терминдерін жасай отырып, ғалым олардың ғылыми терминге тән дефинициясын да (ғылыми анықтамасын) берген. Ол дегеніміз ғылыми ұғымның, өзіне ғана тән белгілерін айқын көрсетумен қатар, олардың ұғымдар жүйесіндегі алатын орнын да көрсету деген. Мысалы, «*Айшықтың әрбір тақтасы шумақ деп аталады. Жұрттың бір ауыз өлеңі дейтіні шумақ болады, әр шумақта бірнеше тармақ болады. Тармақ дегеніміз - өлеңнің әрбір жолы. Тармақ бірнеше бунақ болады. Бунақ дегеніміз өлеңді айтқанда сезілетін дауыс толқынының соқпа-соқпаның арасы. Бунақ ішінде буын болады*» [5, 382]. Бұл мысалдан байқайтынымыз, ғалым, біріншіден, өлеңнің құрылым-құрылысын (түр-түрпатын - А.Б.) анықтаған, екіншіден әрбір ұғымның өзіндік ерекшелігін, басты белгісін, іргелес ұғымдардан айырмасын көрсететін анықтама берген. Яғни әрбір ұғымның мазмұны мен көлемін анықтаған; үшіншіден, әр ұғымның ғылыми атауын (*айшық, шумақ, тармақ, бунақ, буын*) жасаған төртіншіден, терминдердің жүйелілік ерекшелігін ескере отырып жалпы қолданыстағы бір үлгімен жасалған (модель) сөздерді термин ретінде пайдаланған; бесіншіден, ғылыми ұғымдардың арқасындағы жүйелілік құрылымдық байланысты көрсеткен. Дәлірек айтқанда, *айшықтың шумақтан, шумақтың - тармақтан, тармақтың - бунақтан бунақтың - буыныннан* құралатындығын сатылай көрсету арқылы ұғымдық микрожүйенің өзіндік табиғатын танытқан.

Бұдан ғалымның өзі зерттеп отырған ғылым саласындағы ұғымдар жүйесінің ішкі байланысы мен ерекшелігін терең білумен бірге, оларды таңбалауда тілді өте шебер пайдалана алғандығы байқалады. «Әдебиет танытқыштан» мұндай мысалдарды әлі де көптеп келтіре беруге болады. Жеке ғылымдардың өзара байланысымен барып ұғымдар жүйесі құралатыны сияқты соларға сәйкес келетін жекелеген термин сөздердің жиынтығы терминдер жүйесін салалық терминологияны құрайды. «Әдебиет танытқыштағы» ғалым қаламынан туындаған біртұтас жүйе құрайтын терминдер оның әдебиеттану ғылымының ғылыми терминологиясын қалыптастырғанын көрсетеді. А. Байтұрсынұлы тіл білімі, әдебиеттану ғылымдарының ғылыми терминологиясын жасаумен бірге, қазақ тілін оқыту әдістемесіне қатысты көптеген терминдерді жасаған. Олардың қатарына *әдіс, әдісқой, сауаттау әдісі, жалқылау әдісі, жалтылау әдісі, жалқылау-жалтылау әдіс* сияқты терминдерді жағқызуға болады. Ғалымның қазақ тілін оқыту методикасының негізін қалаушы ретіндегі орны бір төбе. А. Байтұрсынұлының жан-жақты ғалым екендігін айта келіп, Р. Сыздықова «А. Байтұрсынұлов өз алдына жүйелі бағдарлама қойғанға ұқсайды: ол алдымен қазақша сауат аштыруды мақсат еткен, бұл үшін «Оқу құралды» жазған; одан соң қазақ тілінің грамматикалық құрылымын ана тілінде талдап беру мақсатын қойған бұл үшін... «Тіл - құралды» жазған; дұрыс сөйлеп, дұрыс жазуды үйрету үшін «Тіл жұмсарды», сауат ашу, тілді оқыту методикасын жасап. «Баяншыны жазған» деп ой түйіндейді [6, 58]. Ғылым, білім саласында қазақ тілінің қолданыс аясының кеңеюіне мақсатты түрде үлкен мән берген және термин шығармашылығында ұлт тілінің өз мүмкіндігін шебер қолдана білген ғалымның әлі баспа бетін көрмеген немесе кезінде жарияланып, қазір қолға түспей жүрген ондай еңбектері табылып жатса, олардың ішінде де көптеген терминдер мен жаңа қолданыстардың болатындығына еш күмәндануға болмайды. А. Байтұрсынұлы қазақ тіл білімі, әдебиеттану сияқты жеке ғылым салаларының ғылыми терминологиясының негізін қалаумен ірге, көптеген *әдіснаме, тарих және этнографияға*, жалпы мәдениетке қатысты терминдер жасаған ғалым. Ендігі бір айырықша атап айтуды қажет ететін мәселе - *ғалымның терминжасамының тәсілдері мен жолдарын анықтап бергендігі*. Яғни төртіншіден, *А. Байтұрсынұлы терминжасам тәсілдерін анықтап, оларды өз тәжірибесінде тұңғыш рет кеңінен пайдаланған ғалым*. Терминжасам тәсілдерінің ара-жігі ашылып, олардың термин шығармашылығында іске қосылуы қазақ тілінің грамматикасының жазылуымен тікелей байланыста қарастыруды қажет етеді. Терминделуші ұғым мен терминдеуші сөзді сәйкестендіру үшін ұғымдар жүйесінде де, терминдер жүйесінде де бірдей мән беру термин жасаушыға аса қажет. А. Байтұрсынұлы жасаған терминдердің түгелге жуық сәтті шығуының сыры - оның нағыз терминолог ретінде терминге лексикология тұрғысынан да, концептология тұрғысынан да қарай білудің қажеті бар.

Пайдаланған әдебиет

1. Айтбайұлы Ө. Мәңгілік тұғырындағы тұлға // Қазақстан мектебі. -1998. -№6.
2. Сыздықова Р. А. Байтұрсынұлов. Тіл тағлымы. - Алматы, 1992.

3. Қоңырова А. Қазақ тіліндегі философиялық терминдердің дамуы мен қалыптасу тарихы. ҚДА. - Алматы, 2003.
4. Мұхтарова А. Ахмет Байтұрсынұлов - әдіскер, ғалым // А. Байтұрсынұлов. Жұмыстары: республикалық 1-ғылыми теориялық конференция. - Астана, 2006.
5. Байтұрсынұлы А. Ақ жол.-Алматы, 1991.
6. Сыздықова Р. Ұлттық ғылым-білімнің көшбастары // Қазақстан мектебі. - 1998.

Резюме

В статье говорится о большом вкладе, который Ахмет Байтұрсынұлов внес в сферу терминологии.

Summary

In this report they say about a huge contribution of Akhmet Baitursynov to the field of terminology.

ӨТЕМІСОВА ГҮЛМИРА ЖЕТКЕРГЕНҚЫЗЫ

Халықаралық Бизнес Академиясы доценті, ф.ғ.к.,
Gumi_kaz@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФУНКЦИОНАЛДЫ ГРАММАТИКАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

Қазіргі әлемдік тіл білімінің антропоцентрилік парадигмасы жаңа өріске бағдар алған, оның са н саласының ішінде тілдің коммуникативтік, прагматикалық және когнитивтік қызметтерін тереңінен ашуға бағытталған осы аттас салалары қарқынды дамып келеді. Солардың қатарында тілдің жүйелік болмысы – тіл мен оның екінші қыры – сөйлеуді (сөйлеу тілін) біртұтастықта функционалды семантикалық, коммуникативтік тұрғыдан зерделейтін **функционалды грамматика** теориялық жағынан негізделу үстінде. Тілдік тұлғалар әрқашанда екі жақты: кез келген **тілдік бірлік форма** (түр) мен **функциядан** (мағынадан) қалыптасады да, ол тұлғалық жағынан да, оның қызметі жағынан да сипатталады. Тіл білімінде тілдің ішкі жүйесін өзіне тән бірліктері негізінде әртүрлі деңгейге жіктей отырып зерделейді. Соның ішінде көптеп сараланып зерттелген деңгейі – **грамматика**. Грамматика шектеулі тар мағынада морфология мен синтаксис деңгейлерін қамтып, солардың тұлғаларының қызметтері мен мағыналарын ашу мақсатын алға қойды. Қ. Жұбанов грамматиканың XIX ғасырда тілдің формаларын зерттейтін морфология мен синтаксистен тұратын ұстанымын айта келіп, оны формашылдардың көзқарасы деп есептеді. Өзінің «Қазақ тілінің грамматикасы» атты еңбегінде ғалым тіл зерделеуде форманы ғана қарастырмай, оны функциямен тығыз қарастырудың маңыздылығын баса көрсетіп, грамматиканың үш деңгейін: фонетика, морфология, синтаксисті сипаттаған [1:82-83].

Тілдік формалардың функционалдық тұрғыдағы қыр-сырларын кеңінен ашуға ықпал еткен, осы жолда жаңашылдықтың үлгісін көрсеткен қазақ тіл білімінің белгілі қайраткері С. Аманжолов еді. Ғалым қандай да болмасын тіл тұлғаларының қызметтерін синтаксистік категориялардың сөйлеу үрдісінде жалпытілдік категориялар, мысалы, темпоралдық, локалдык деңгейіне